

"לפתח חטאת רבץ"

עיונים במקומה של האדמה במעשה קין והבל

במאמר זה ננסה לחזור לפרשה הידועה של קין והבל, פרשה שזכתה לפירושים לרוב, ולהאירה מזווית ראייה לא כל כך מוכרת. קיצורו המופלג של הסיפור וסגנונו הפשוט מחייבים התבוננות מעמיקה בכל מלה ומושג, שהרי התורה יצקה מסר מוסרי אדיר במספר קטן של פסוקים. במסגרת זו ננסה לעשות זאת תוך עיון בשני פנים מפני הסיפור: הראשון - קשור לאדמה - זו נזכרת בפרשה פעמים רבות, ויש טעם לעמוד על מקומה כמייצגת אורחות חיים והשקפות עולם; השני - קשור לצד הפסיכולוגי. למרות שמדובר על דור שני בלבד עלי אדמות, הדמויות מתוארות בצורה אנושית שמרי. תיאור זה יוצר תחושה ברורה, שאין מדובר כאן רק על שלב בתולדות האדם והעולם, אלא על בעיות נצחיות.¹ יש מקום אם כן לבדוק, כיצד מתואר במעשה זה תהליך ההידרדרות של עובד אדמה, שהתורה אינה מספרת שום דבר מפורש בגנותו, אל הפשע הנורא. עניינו של מאמר זה למצוא את הקשר בין שני פנים אלו ולהציגם כמערכת כוללת המשקפת את עמדת התורה בסוגיה מוסרית זו.

כיוון שבחלקו עוסק מאמרנו בענייני האדמה ועבודתה נעסוק בתחילת הדברים בניסיון לביאור המושג "פתח" הנכלל ב-"לפתח חטאת רבץ", ונבדוק האם ניתן לקשר גם אותו לעבודת האדמה ולענייניה האחרים של הפרשה.

א. "לפתח חטאת רבץ"

חלק הפסוק - "לפתח חטאת רבץ" (בראשית, ד', ז), במרכזה של אזהרת הקב"ה לקין, הינו משפט מיוחד. משמעותו כאזהרה לחוטא מפני יצרו מובנת באופן כללי, אך קשה מאוד לפרשו במדויק שי דרכי הפרשנות הרגילות. לאחרונה נתקלתי בפירושו של ח. גלעד ל"פתח" שבפסוק: פתח=שדה.² במקרא, הפועל פתח קשור גם לעבודת השדה - "הכל היום יחרש החרש לזרע יפתח וישדד אדמתו" (ישעיהו, כ"ח, כד); ופירש "דעת מקרא" - 'פיתוח הוא החריש שלפני הגשם כדי לפתח את האדמה שייכנסו בה מי הגשמים'.³ ובעקבות הפסוק גם בלשון חכמים - "שלושה תלמים של פתיח" (משנה, כלאים, פ"ב, מ"ו).

ניתן אולי גם להבין את הפתח הנזכר בפסוקים הבאים כשדה, זאת לפי ההקשר והתקבולת - "ועל פתחינו כל מגדים" (שיר השירים, ז', יד)⁴, וכן - "ונתתי לה את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח תקוה" (הושע, ב', יז).

פירוש זה נראה סביר, אף כי מפליא מדוע לא הובא (למיטב ידיעתי!) בפירושי הקדמונים. אין ספק, שבפירוש פסוק זה (כבר מתרגום אונקלוס) רווחה נטייה להקנות לביטוי משמעות פילוסופית כללית, כך שיתכן והריאליה הראשונית שעליה מבוסס הפסוק ניטשטשה במשך הזמן. סביר להניח, כי הפירוש הרגיל והפשוט לפתח במובן שער או כניסה, שאף הוא כמובן נפוץ מאוד בלשון המקרא, עודד פירוש פילוסופי זה. ניתן אם כן להציע את הפירוש פתח=שדה במסגרת הפשטות המתחדשים בכל יום.

¹ כך משתמע מהמדרשים המציגים סיבות שונות לרצח הבל, סיבות הקשורות לגורמים התקפים תמיד. ראה ניתוח של נ. ליבוויץ, עיונים בספר בראשית, תשל"א, עמ' 28.

² ח. גלעד, הגיוני מקרא, תשמ"ה, עמ' 13. ואף שאיני מסכים כמעט לכל קביעותיו האחרות, הרי עצם הפירוש ראוי לציון. עמוס חכם, פירוש דעת מקרא לספר ישעיהו, תשמ"ד.

³ ⁴ בהנחה שמגד=תבואה, בדומה ל"ממגד תבואת שמש" (דברים, ל"ג, יד).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לענ"ד, ייתכן ויש בפירוש פתח=שדה לסייע בהבנת המשמעות של הגדרת היצר הרע במדרש, המסתמכת לפי אחת הדעות על פסוק זה. כזכור, הוויכוח הינו למה דומה יצר הרע - "אמר רב: יצר הרע דומה לזבוב... ושמואל אמר: כמין חיטה הוא דומה, שנאמר: 'לפתח חטאת רבץ'"

(ברכות, סא, ע"ב).

הפירוש המקובל לסברת שמואל הינו -"חטאת - לשון חיטה דריש ליה" (רש"י). רצונו לומר, הדמיון המילולי חטאת-חיטה עומד ביסודו של המדרש. אלא שלמדנו שמעבר לדמיון המילולי, בכל מדרש המסתמך על הכתוב נמצא גם הבנה נכונה של רוח הכתוב. ובמקרה דנן אין לך דבר שמאפיין את השדה יותר מן החיטה הצומחת בו, ומסתבר, שרמז שמואל כי החיטה הזו המצטיירת בדרך כלל כגידול חקלאי תמים, עלולה בתנאים מסוימים להיות סמל ליצר הרע, יצר הקשור לשדה ולמערכת החקלאית כולה (להלן נראה, כי גם המדרש המביא את דברי קין - "ריבונו של עולם, שומר שדה וכרם שמתני...") הולך בדרך זו).

בהנחה שפתח עשוי לסמל גם את השדה, והביטוי חטאת את יצר הרע הרובץ עליו, נוכל להמשיך בהסברת הרקע המוסרי של מעשה קין.

ב. אדמה ושדה בספור קין

רק פסוקים מעטים מוקדשים למעשה קין והבל, ומעטים מאוד הם הפרטים המספרים אודות מיהם וקורותיהם של בני הדור השני לאנושות. על רקע הצמצום המופלג בפרטים בולטת מאוד ההדגשה המיוחדת, החוזרת ונשנית, של האדמה בכל שלבי הסיפור, נחלק פרשה קצרה זו ליחידות משנה לפי התוכן, ונעקוב אחר אזכור האדמה והשדה בכל אחת מהן. חלוקה זו משקפת את השלבים בהתפתחות המוסרית של הסיפור.

1. רקע

"... וקין היה עבד אדמה..."

ויבא קין מפרי האדמה..."

2. האזהרה

"... ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבץ..."

3. הרצח

"... ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו."

4. התוכחה

"... קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה..."

5. העונש

"ועתה ארור אתה מן האדמה..."

כי תעבד את האדמה לא תסִף תת כֶּהָה לך, נע ונד תהיה בארץ..."

להלן נראה, כי התייחסות זו לאדמה ממשיכה גם בתגובת קין לעונשו. דרכה של התורה לרמוז לקשרים רעיוניים באמצעות דמיון במלים ובמושגים. ולכן, השימוש העקבי באדמה בקטעי הרקע, התוכחה והעונש שהובאו למעלה, כמו גם אזכורי השדה והפתח בקטעי האזהרה והחטא, רומזים לקשר מהותי הקיים בין כל השלבים בסיפור, קשר הכרוך במושג אדמה. ונראה, כי מה שמסתתר מאחורי מושג זה ודומיו הינו אורח החיים של קין, לאמור, גם הבעיה שהיוותה כר לחטא וגם העונש המתקן אותו, קשורים באורח חיים זה. קביעה זו נראית לכשלעצמה מובנת למדי במיוחד

הוא משק יצא שחוקי
למקדמיאן וזאת
על חיל המיתה
מדרך ש החום
הסודע את חנה יצונו
יחול את כל ויתאמר
ש אתה זה וזה ללך את
חול את כל וזה הבל עזדי
באוקס וזה עזר ארמה וזה
סדר מיס וזה און סמרי הארמה
עזה לזה וזה הדי אמה
כמה צאט ומחלה וישע עזה
בלא כמה וזה וזה
חול לך שעה וזה עזר
יפול עזר וזה אל קול וזה
זה וזה על מניח הדי אס
שעה בסלח תימב עזר
ת רב וזה עזר וזה
בו וזה קול וזה חול
יותם בשדה וזה חול
וזה עזר וזה חול אל
אחיה וזה חול וזה חול
וזה חול וזה חול וזה חול

בראשית ג' – תצלום מכת"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, ט"ש, סדרה חדשה 51, 23.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בדור זה הלמוד בהבנת הרקע הכלכלי-חברתי להתנהגות הפרט. אולם יש בה כדי לעורר שאלות מוסריות נכבדות בכל הקשור לאחריותו של הפרט הגדל בסביבה מסוימת המובילה אותו כביכול בדרך מסוימת. הדרך להתמודדות עם בעיות נכבדות אלו בסיפורנו קשורה להבנת הקשר המוסרי בינו ובין קודמו - סיפור הגירוש מגן עדן. שם כזכור נתקלה האדמה - "ארורה האדמה בעבורך" (בראשית, ג', ז), וגם כאן, מבלי לעמוד עדיין על הדמיון המהותי, עצם השימוש במלה דומה מעורר צורך ורצון להשוואה רעיונית. ומסתבר, שגם בסיפור גן עדן קיימת בעיה באדמה, אך כאן הבעיה מוגדרת יותר - **עבודת האדמה**.

ג. הבחירה בעבודת האדמה

קללת האדמה הייתה מן הסתם עובדה ידועה ומפורסמת בעולם דאז שכלל את אדם ומשפחתו, והמשפחה נדרשה להתמודד עם נתון חדש זה בחיי האנושות. רש"י בפירושו לפרשתנו מלמד, כי היה זה הבל שבחר בחיי רועה הצאן בשל קללת האדמה. ודוק - נאמר שהבל בחר במרעה הצאן, ולא שקין בחר בעבודת האדמה! נראה, כי רמז ברור לפירושו זה של רש"י טמון בסדר הדברים בפסוקים הראשונים בפרשה. מטבע הדברים מודגשת כאן בכורתו של קין, זאת כמובן בעצם הצגתו כראשון הנוולדים, וגם בביטוי "ותִּקַּף ללדת את אחיו את הבל" (בראשית, ד', ב), שלפי פשוטו מדגיש את היות הבל שני במשפחה. אולם בתיאור מקצועותיהם פותחת התורה דווקא בהבל - "ויהי הבל רעה צאן" ורק אח"כ - "וקין היה עבד אדמה" (בראשית, ד', ב), ללמדנו שהסדר הופך. ולשם השוואה נעניין בסיפורם של שני אחים אחרים: "ויהי עשו איש ידע ציד איש שדה ויעקב איש תם ישב אהלים" (בראשית, כ"ה, כז), כשבמקרה זה נשמר סדר הלידה גם בעת בחירת המקצועות. שבירת הסדר בסיפור קין והבל מדגישה את ראשוניותו של הבל במובן המוסרי: הוא נזדרז לבחור מקצוע שאינו כרוך בסיכון המוסרי שבעבודת האדמה המקוללת. כשעמד קין בפני בחירת המקצוע, כבר עמד בפניו, בצד הסיפור על קללת האדמה, גם תקדים של מישהו שידע להתרחק ממנה. בתנאים אלו אי אפשר שלא לראות את הבחירה בעבודת האדמה כקשיות עורף וחוסר פחד מפני מי שקילל את האדמה. וכך ראה זאת המדרש.

"... אבל קין לא נתיירא מהקב"ה, והיה קשה עורף, ואמר: אני אהיה עובד אדמה"

(מדרש אגדה⁵).

מדיון זה עולה, כי בחירת המקצוע אינה עניין של פרנסה בלבד, אלא היא מייצגת מערכת ערכים מסוימת. כל שנותר הינו לברר מהם ערכים אלו.

ד. בעיות מוסריות בעבודת האדמה

יש מקום להציג את השאלה, מהן בדיוק הבעיות באדמה שבגללן היא מקוללת בספר בראשית שוב ושוב. האם קללה זו הינה גזרה שרירותית מאת הקב"ה ושמה יש בה מן המסתורין שבבריאה, ואולי קשורה הקללה באורח החיים של עבודת האדמה. כדרכה של גזרה אלוהית, ייתכן ויש בה צירוף של כמה וכמה טעמים, ביניהם אלו שהזכרנו. לצורך דיונו נתרכז בטעם האחרון. דומה, שתשובה לשאלת הצורך בקללה תינתן מתוך בדיקת מקומה של האדמה בעונשו של קין. זאת לפי העיקרון המוסרי הכללי המנחה את הבנתנו, עד כמה שניתן, בדרכי הענישה של הקב"ה, שהעונש הינו אמצעי לתיקון החטא. העונש מטהר ומצרף אותם פגמים וקלקולים העומדים ביסודו של החטא - מידה כנגד מידה. מהות עונשה של האדמה מצוין בברור - "כי תעבד את האדמה לא תקֶּף תת כְּחֶה לְךָ" (בראשית, ד', יט, רצונו לומר - "תזרע הרבה ותביא מעט" (רמב"ן), וכן - "נע ונד תהיה בארץ", רצונו לומר - הקביעות בארץ תפחת ותקטן.

⁵ מובא אצל הרב מ. כשר, תורה שלמה, פרשת בראשית, ב', עמ' שז.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מסתבר, ששני אלו - שפע היבול יחד עם ישיבה קבועה ויציבה בארץ - יש בהם לקלקל את נפש האדם. תחושת חוסר התלות בקב"ה המתפתחת בתנאים אלו עלולה להניאו לביטחון מופרז בכוחו ולהסירו מאמונה בקב"ה. ויש להבהיר כאן פרט חשוב המתייחס למציאות באותה עת. קללת האדמה הראשונה, זו שנאמרה לאדם הראשון, הינה ללא ספק קללה קשה, אך צריך לתת את הדעת לניסוחה המדויק המתמקד ב - "בזעת אפיק תאכל לחם" (בראשית, ג', יט). מכאן משתמע כמובן הקושי בפרנסה, אך ניתן ללמוד גם את ההפך ולהסיק כי באותו שלב די היה בעבודה קשה ומפרכת כדי לקבל יבולים משובחים. גורם התלות בגשמים המחנך לתלות ולאמונה בקב"ה, ובגללו נבחרה ארץ ישראל להיות ארצו של עם מאמין ("למטר השמים תשתה מים" - דברים, י"א, יא) לא נזכר בפרשה זו כלל!⁶. נראה אפוא כי בתנאים אלו יכול אדם חרוץ וחזק להצליח במלאכתו למרות הקללה. ובאופן עקרוני, ביטחון האדם - המתעלם מן הצד המוסרי של הקללה ורואה בה מכשול טכני בלבד - בכוחו ובעוצם ידו עלול לפרוח ולשגשג. המטרה המוסרית בקללת האדמה הראשונה תוחטא במצב כזה לחלוטין. לעומת זאת, הרועה עשוי שלא להיפגע מכל אלו. אין הוא מגדל את מזונו של צאנו אלא מחפש אחריו, וממילא תלותו בקב"ה גדולה יותר, והחשש לקלקולו המוסרי קטן יותר. מה שתואר כאן הינו למעשה ניגוד בהשקפת עולם שיכול היה להתפתח בין רועה לאיכר בתנאים של הדור השני לאנושות. קיים כמובן גם ניגוד חברתי-כלכלי ביניהם. ניגוד זה היה קיים תמיד ומן הסתם גם בימי קין והבל, אלא שכאן מתארת התורה ניגוד מוסרי-השקפתי. והדבר מודגש הדגש היטב בעניין הקרבנות, כשביטחונו המופרז של קין משיאו לתת קרבן פחות וללא הזדהות אישית⁷, ובכך הפך את הקרבן לטכס חסר משמעות דתית כלשהי. ניגוד חברתי-כלכלי בין שתי חברות שונות נוסח חברת הרועה וחברת האיכר אינו חייב בהכרח להביא לעימות אלים. ניתן להגיע לפרשה המבוססת על חלוקה כך שאף לא צד אחד ייפגע, ובמיוחד נוחה חלוקה שכזו כשהחברות שעליהן מדובר הינן של שני אנשים המאכלסים עולם מלא (גורם הציפיפות שהינו כה חשוב במחקרי התנהגות האדם המודרניים ודאי שלא היה כאן!). אך כשמדובר על ניגודים מהותיים וקיצוניים בהשקפות עולם ובערכי מוסר, קשה מאוד לדבר על פשרה וחלוקה, ועימות אלים חייב לפרוץ בשלב כל שהוא. מדגים זאת היטב המדרש -

"... והתנו ביניהם (קין והבל) שלא יהא לזה על זה כלום. כשנטל הבל צאנו התחיל לרעות את הצאן, וקין רודף אחריו מהר לבקעה ומבקעה לחר עד שנתאחזו זה בזה ונצח הבל אל קין ונפל תחתיו. וכשראה קין כך התחיל צווח: הבל אחי, אל תעש בי רעה, וריחם עליו והניחו, ועמד והרגו"

(תנחומא, בראשית, ח).

המדרש מדגים את הרעיון שהובא לעיל. הייתה חלוקת עולם ביניהם. ואכן, כשמדובר על איכר ורועה כבעלי מקצוע, החלוקה אפשרית; אך קין המייצג השקפת עולם של ביטחון ללא גבול רודף את הבל גם לתחמומו. במאבק רגיל כוחו של קין אינו עומד לו והוא מנוצח, ללמדינו, שבתנאים

⁶ נשאלת השאלה - מתי התחיל הגשם למלא תפקיד כה חשוב בחיי האדם, וזאת גם מן הבחינה הדתית! הפסוק בבראשית תולה את הופעת הגשם בבריאת האדם - "... כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ ואדם אין לעבד את האדמה" (ב', ה), ורש"י מעיר בעקבות המדרש - "לפי שאדם אין לעבוד את האדמה, ואין מכיר בטובתם של גשמים, וכשבא אדם וידע שהם צורך עולם, התפלל עליהם וירדו...". אין ספק שמבחינה פיסית הגשמים היו מאז נסתיימו ששת ימי בראשית. אך ספק אם אכן היה צורך בדורות הראשונים אחרי הבריאה - 'להכיר בטובתן של גשמים ולהתפלל עליהם'. אנשי דור המבול, למשל, אינם יראים מן הקב"ה היות ו-"אמרו (אנשי דור המבול): כלום יש לו עליו אלא גשמים, הרי יש לנו נחלים שאנו מסתפקין מהן ואין אנו צריכין לו..." (תוספתא, סוטה, ג', ו). כלומר, בעולם דאז, שמבחינה גיאוגרפית התרכזו בעיקר סביב הנהרות הגדולים, לא היווה הגשם צורך חיוני כפי שאנו רואים בו. וממילא משמעותו הדתית אינה גדולה, ונראה שהאחווה לכך בפשטם של כתובים הינה העובדה שאינו נזכר כלל בקללת האדמה, כפי שביארנו למעלה. דומה, שהמסלול החקלאי אקלימי הרגיל המוכר לנו, והכולל כמובן את עונת הגשמים וחשיבותה, נכנס לתוקפו בדברי הקב"ה אחרי המבול: "... לא אסף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם... עד כל ימי הארץ זרע וקציר וקר וחום וקיץ וחרף ויום ולילה לא ישבתו" (בראשית, ח', כא-כב); ולא כאן המקום להאריך.

⁷ ראה ניתוחה של נ. ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, תשל"א, עמ' 29.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רגילים הכוח המוסרי חייב לנצח. קין נזקק אפוא לאמצעים פסולים של רמייה קיצונית המעידים על העדר כל נורמה מוסרית, מצב הצומח אך ורק על רקע ביטחון אין סופי, נוסח - 'אני ואפסי עוד'.⁸ ונשים לב, מדרש זה מיוחד במינו הוא. עצם הרעיון של חלוקת העולם בין איכר - חקלאי קבוע באדמתו, ורועה נודד הוא מקובל בצורה זו או אחרת על כל התרבויות במזרח התיכון, אך בדרך כלל, המצב שבו חקלאי רודף אחרי הרועה הינו נדיר ומוזר. המציאות הרגילה והשכיחה היא של הרועה הבא מן המדבר או מספר המדבר, ומתפרץ אל שטחי התרבות כל אימת שמאפשרים ל⁹. לחקלאי אין פנאי לרדוף אחרי הרועה עד קצווי עולם, הוא כבול לאדמתו וחייב לעבדה ברציפות ובהתמדה. כידוע, נאלצו חז"ל בתקופת המשנה והתלמוד לתקן תקנות להגבלת המרעה של בהמה דקה בשטחים המיושבים של ארץ ישראל, וכיוונו אותו לאזורים מרוחקים מיישוב, ובנסיבות מסוימות אף לא היססו לכנות את הרועה ועדרו - ליסטים!¹⁰ מסתבר אפוא שחז"ל הראו במדרש דלעיל תמונת מצב שונה לחלוטין מזו של זמנם ומקומם. זו תמונה של שלב מוקדם בהתפתחות המוסרית של האנושות, שלב שבו עבודת האדמה נשאה מערכת ערכים שונה לגמרי מהמקובל בתקופת חז"ל. נכון, כי גם בזמנם ידעו חז"ל לאפיין את בעל הקרקע (לאו דווקא עובד האדמה), כאיש זרוע - 'ואמר רבי אלעזר: לא ניתנה קרקע אלא לבעלי זרועות שנאמר: 'ואיש זרוע לו הארץ''' (סנהדרין, נח, ע"א), והסיבות לכך נאמרו אצל רש"י - "... מפני שהתגר רבה ע"י קרקע, שבאות בהמות ומפסידות, וגנבין באים וגונבין ועוררין עליו, וצריך שיהיה חזק לעמוד נגדן". נשים לב כי על אף הדמיון, לכאורה, בין שתי התקופות בכל הקשור לחוזקו של בעל הקרקע, יש כאן היפוך של יוצרות ממש, בעל הקרקע בתקופת חז"ל, ולמעשה ברוב התקופות, הינו חזק רק כדי לעמוד בסכנות מבחץ, שאורבות כל הזמן לפתחו.

ה. מקומה של האדמה בתוכחה

בעקבות הנאמר לעיל ניתן להבין את מקומה של האדמה בתוכחת הקב"ה מיד לאחר הרצח. בתוכחה שני שלבים. תחילה באה השאלה "אי הבל אחיך". הפסוק בהמשך מורכב משני חלקים: הראשון - שאלת הקב"ה - "מה עשית" וזאת קב"ה - "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" (בראשית, ד', ט-י). לשלב הראשון באה תשובה שקרית - "לא ידעתי", והתחמקות כללית מאחריות "השמר אחי אנכי"? אשר לשאלה "מה עשית" בהמשך, הרי אף שאין היא זוכה לתשובה, אין מדובר כאן בשאלה רטורית כפי שסבורים רבים. סגנון הסיפור הינו קצר ותמציתי, ויש ערך ענייני לכל מלה ומשפט. גם הקב"ה שואל שאלה עניינית ומתבקשת תשובה עניינית. מטרתה של השאלה לעורר הרהורים מוסריים בקרב החוטא, והיא דומה מבחינה זו לשאלה "איכה", שנשאלה בפרשת גן עדן. ככלל, שיטה היא אצל הקב"ה להפנות שאלות אל האדם כדי לעורר לתשובה, תרתי משמע, נראה זאת במיוחד בתשובת ה' בסוף ספר איוב, תשובה המורכבת רובה ככולה משאלות. כאן מכל מקום אין תשובה לשאלת ה' - קין שותק, ומי שער לתפקידן של השתיקות במקרא, יודע לעמוד על מלוא חשיבותה של שתיקה זו. לשאלה - "אי הבל אחיך" ניתן היה עדיין למצוא פתח להתחמקות. לשאלה "מה עשית" כבר לא ניתן, זו שאלה ברורה ומפורשת ומתבקשת תשובה בהתאם. שתיקה במקום מענה במקרה זה משמעותה אחת: לשקר אי אפשר יותר, ולכן יש כאן חוסר אונים - חוסר יכולת להודות באמת, אולם, למרות ששתיקה זו כהודאה דמי, אין הקב"ה מענישו עדיין. הקב"ה לא מרפה מניסיונותיו להביאו להרהורי תשובה. אך הפעם לא ע"י שאלות. קין השותק לא יענה יותר לשאלות אלא ע"י קביעה חד משמעית - "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה". ונשים לב,

⁸ דוגמה מפורסמת בתנ"ך הינה פלישת המדיינים ובני המדבר אל ארץ ישראל בימי גדעון (שופטים, ו') ויש גם דוגמאות נוספות בקנה מידה קטן יותר.

⁹ ראה בפירוט רב מאמרו של ש. בן שלום, שמירה על החקלאות או על החורש - טעמה של ההלכה בדבר איסור גידול בהמה דקה, חלמיש, 3, תשמ"ו, עמ' 36.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אין כאן האשמה בנוסח - 'אתה רצות', שהרי אין זה משפט רגיל שיש לנסח בו כתב פסק דין, וגם בקביעה זו יש הפניה להרהור ולמחשבה על הפשע שנעשה כדי לעורר לתשובה. אולם מאחר והשאלות הנ"ל לא נשאו פרי, כאן הרמז כבר ברור למדי. הניסיון האחרון של הקב"ה לעורר לתשובה לפני העונש כולל יצירת קשר ישיר בין הפשע - "דמי אחיך" לבין אורח החיים - "מן האדמה", כשמלת הקישור - "צעקים", צריכה לרמוז לקין עד כמה קשר זה ברור. כמו כל חייו של קין, אורחות חייו והשקפתו צריכים לעבור לפניו ברגע זה ולזעוק את זעקתם. אך גם בנקודה זו עדיין אין קולו של קין נשמע. וגם כאן שתיקה זו אינה שתיקה של חרטה אלא חוסר יכולת להתחמק נוסח ניסיון ההתחמקות הראשון - "לא ידעתי..."¹⁰. לענין שתיקה זו שבין סוף התוכחה והעונש מסבירה את הסגנון המיוחד של פתיחת הדברים בשלב העונש: "ועתה ארור אתה מן האדמה..." (בראשית, ד', יא). "ועתה" הינו תיאור זמן - 'עכשיו, ברגע זה', ונראה כי הדגשה זו על "ועתה" משמעותה - ועכשיו - לאחר שכלו כל הניסיונות להניא את קין, להביאו להכיר בטעות ולעשות תשובה, חייב לבוא העונש. במישור העקרוני נזכור, כי במצב שלאחר קללת האדמה הראשונה הייתה תפיסת אותו עונש כמכשיר מוסרי נתונה בידי האדם. הבל הכיר בבעיה ופרש מעבודת האדמה, אך הבל מת. קין שנתר כנציג המין האנושי אינו מסוגל, למרות כל מאמציו הקב"ה, להכיר בקשר בין אורחות חייו והפשע שפשע. ולכן עתה מתחייב שינוי מהותי באדמה, שיקטין את הסיכון למהדורה נוספת של רצח הבל.

ו. אי הידיעה של קין

מתחייב בנקודה זו להאיר נקודה עקרונית שחשיבותה רבה להבנת המסר הרעיוני של הסיפור. במדרש מפורסם המשקף את רוח הסיפור (יובא להלן), מצוין כי קין התכחש לשאלות הקב"ה ולא הודה בפשע, היות ולא היה מודע לכך שהקב"ה יודע את הנסתר. מן הראוי להבהיר, שאין באי ידיעה זו מאפייני של המין האנושי באותה עת. לשון אחרת: אין לתלות את חוסר המודעות של קין במצב ההתפתחות המוסרית של המין האנושי. האדם נברא, כידוע, בעל פוטנציאל שכלי אדיר, וניתן בקלות להבין, ולו על דרך הניתוח ההגיוני, שאלוהים שידע לברוא עולם ואדם, מסוגל גם לדעת היכן נמצא הבל ומה קרה לו. אי הידיעה של קין אינה אם כן מצב אובייקטיבי. זהו עיוות מוסרי, פגם באישיותו, הנוצר כדרכם של עיוותים שכאלה במשך הזמן, אט אט ובצורה הדרגתית. עיוות שכזה מושפע מאוד מהמעשים הקטנים של חיי יום יום ומאורח החיים שבחר לו האדם. אם נרחיב מעט, נזכיר, כי למעשה מדובר על האמצעי הפסיכולוגי העיקרי שבו מתחמק אדם מקול מצפונו ומקולה של ההשגחה האלוהית הסובבת אותו. יוצא אפוא שאורח החיים שבו בחר קין, אורח חיים שהיווה כר לרצח, היה כר גם להרדמת מצפונו, ובאותם שלבים של הידרדרות אל הפשע נוצרו גם המחסומים המאפשרים התעלמות מהשגחת הקב"ה הסובבת את האדם.

ז. השדה בפרשת קין

החטא מתואר במשפט - "ויאמר קין אל הבל אחיו ויהי בהיותם בשדה ויקם קין..." (בראשית, ד', ח), משפט קצר וסתום - אתגר כמעט נחצי לפרשנים בכל הדורות. לא לנו כמובן לפרשו, אך אם נתייחס למבנה הפסוק בלבד, דומה ומבנה זה מדגיש את הפרופורציה בין הגורמים השונים לחטא. אין אנו יודעים מה אמר קין אל הבל אחיו¹⁰, אך גם כך ברור מנוסח הדברים שהיוזמה הינה אך ורק בידי קין הוא האומר, וברור גם שאין מדובר בדברים בעלמא, אלא בדברים הקשורים לעימות האידיאולוגי שביניהם. די לה לתורה בניסוח קצר זה (איני מאמין שאיזה שהוא כותב סיפורת היה מדגל על הדברים האחרונים שלפני הרצח), ותוך שהיא מדלגת על תוכנם של דברי קין עוברת

¹⁰ למותר לציין, כי המדרש מנסה להשלים פער זה בכתוב, ואחת מהצעותיו הובאה למעלה.

התורה לתיאור המקום - "בשדה". זהו אם כן הפרט החשוב בתיאור הרצח, חשוב הרבה יותר מתוכנם של דברי קין והבל. אותו שדה הקשור לקללת האדמה, שעליו נאמר "ואכלת את עשב השדה" (בראשית, ג', יח), היה מקום שאמור להזכיר לקין את הבעיה הטמונה באורחות חייו עד לרגע מכריע זה - ולא הזכיר! השדה שהיה אמור להזכיר לקין את אזהרת הקב"ה - "לפתח חטאת רבץ" - ולא הזכיר! המדרש תמצת כיוון מחשבה זה בקטע הבא -

"ר' יוחנן אומר: לא היה יודע קין שהנסתרות גלויות לפני המקום. מה עשה? נטל את נבלתו של אתיו, וחפר וטמן אותו בארץ. אמר לו הקב"ה: אי הבל אחיד? אמר לו: רבש"ע, שומר שדה וכרם שמתני, שומר אחי לא שמתני..."

(פרקי דרבי אליעזר, פכ"א).

לפנינו 'צילום מצב' מוסרי ברגע שאחרי הרצח. אי ידיעתו של קין אינה, כאמור, עקרונית, אלא שיאו של תהליך הדחקה המבואר ע"י קין עצמו בסוף דברי המדרש - "שומר שדה וכרם שמתני" ותו לא! הרעיון של הטמנת נבלת אחיו באדמה מראה כמובן איזו חוצפה וגסות יש בהחבאת הנרצח דווקא בדבר שהוזהר עליו, אך מעבר לכך מרומז כאן התהליך הפסיכולוגי של ההידרדרות, ששיאה השתקעות בעומק החטא. דומה קין לאדם הראשון המתחבא בעץ הגן, באובייקט שבו חטא ובסביבה שהיוותה רקע לחטאו¹¹. חמורים מכול הינם דברי קין במדרש - "שומר שדה וכרם שמתני". הקב"ה הזהירו - "לפתח חטאת רבץ", ולפי פשוטו מוסברת במשפט קצר זה מלוא המשמעות המוסרית של אורח חייו והשקפותיו, אורח חיים הקשור לפתח - שדה. והנה, קין תפס זאת בצורה הטכנית, היבשה והפשטנית ביותר, כאילו שמו הקב"ה שומר לשדה ולא למה שמסתתר מאחורי השדה. וללא עומק מוסרי מינימאלי ברורה התוצאה של תפיסה זו.

מכאן יובן גם השימוש בשדה ובפתח בתיאור האזהרה והעונש בפרקנו. השדה הינו תיאור מקום, וככזה הוא נדרש גם בדרכי פרשנות אחרות¹². כאן היה תפקידו להזכיר לקין כי הוא נמצא במקום שעליו נאמר - "ואכלת את עשב השדה", כלומר: הרמז לדרכו הרעה של קין מלווה אותו עד לרגע הפשע ממש. לעומת זאת, באזהרת הקב"ה בפסוק הקודם השימוש הינו בפתח ו זאת, לא רק בשל ריבוי המשמעויות של המלה החשוב כשלעצמו, אלא גם בשל היותו קשור לשם פעולה - פתיחה - חריש ראשון. מקום **כשדה** מהווה תזכורת רגעית ברגע הפשע; **פתח** המציין פעולה מתמשכת מטיב להמחיש אורח חיים המתנהל לאורך זמן. נמצאנו אפוא למדים, שאזהרותיו של הקב"ה, בדרך זו או אחרת, מלוות את החוטא תמיד. צריך רק לפקוח עיניים ולראות!

ה. הידרדרות אל החטא

מכל זה עולה עד כמה מקפידה התורה לציין את הרקע והשורשים של כל חטא, ללמדינו, כי אין החטא צומח מעצמו, אלא קשור הוא לאורח חיים ולסביבה, ואלה מעצבים השקפות ואידיאולוגיות היוצרות את האקלים המוסרי שבו צומח החטא. הדברים מתרחשים בצורה הדרגתית - שלב אחרי שלב. אצל קין התבטא הדבר בשלב הראשון בהיותו בכור - מצב המקנה מעמד שיש בו עליונות, בבחירתו במקצוע מסוים ובהביאו קרבן באופן מסוים. בכל אחד מאלה קיימת בעיה, אך אין הם משגים גורליים שאין מהם דרך חזרה. בעניין הקרבן למשל, מדובר אך

¹¹ ראה מה שכתבה נ. ליבוביץ, שונים בספר בראשית, תשל"א, עמ' 26.

¹² כיוון חשוב אחר של פרשנות להיות הרצה בשדה קשור להבנת השדה כמקום מרוחק מן היישוב, ובא במקרא לעתים בניגוד ליישוב - "כי עתה תצאי מקריה ושכנת בשדה" (מיכה, ד', י). לעתים מתארת התורה פשע שאירע בשדה, והיא מדגישה את ההבדל העקרוני הקיים אם פשע זה היה מתרחש בעיר - "וואם בשדה ימצא האיש את הנער המארשה..." (דברים, כ"ב, כה), וסביר שגם כאן בפרשנותו ביקשה התורה לציין כי זהו פשע הנעשה בשדה מרוחק מן היישוב, והדבר מתאים להשתלשלות הדברים שהבאנו למעלה, היות והרצח הינו תוצר של התפתחות מסוימת ולא מצב המאפיין את החברה באותם ימים. במקומות אחרים במקרא תוארו פשעים שנעשו בעיר סדום, ולהבדיל, בירושלים, ושם מדובר על הפשע כנורמה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ורק בהבאת קרבן פחות בטיבו, ואפילו זאת לא ציינה התורה במפורש, כך שאין זה מרד גלוי כלפי הקב"ה. אך כל אלה מצטרפים זה לזה ומובילים את אט את האדם בכיוון היוצר פתח לפשע. אין התורה מספרת כמה זמן נמשך התהליך; להפך, הביטוי - "ויהי מקץ ימים" (בראשית, ד', ג), לפני הבאת הקרבנות, ביטוי שלעצמו אינו דרוש כלל, מראה עד כמה גורם הזמן אינו מוגדר. למעשה נקבע הזמן ע"י הגורמים האחרים שלסביבה ושל אישיות המתוארים בפרק בצורה כה ברורה. ההדרגתיות בתיאור המקנה תחושה של הידרדרות אל החטא מעלה את השאלה המוסרית במלוא חריפותה - והבחירה החופשית היכן? כלום דרך הדרגתית, שלב אחר שלב, זו אינה מובילה את האדם שלא ברצונו אל התהום? האם מעידה באחד השלבים אינה גוררת בהכרח את המעידה הבאה, שהיא גדולה וחמורה יותר? מסתבר, כי לכך הקפידה התורה לצייר בכל שלב ושלב אזהרה לחוטא. לעתים האזהרה רמוזה בקריאת השם "עבד אדמה", לעתים בציון המקום "בשדה" ולעתים מפורשות מפי הקב"ה - "לפתח חטאת רבץ". וגם לאחר החטא אין הקב"ה עוזב את האדם, אלא שואלו שוב ושוב, וזאת כדי לקבל את תשובת התשובה. וכשהוא מענישו לבסוף, אין זה עונש שרירותי ונקמני אלא עונש ענייני המתקן פגמים שלא תוקנו קודם לכן.

ט. התיקון

קודם לכן נגענו בשאלה מהי קללת האדמה. האדמה מייצגת את הסביבה החומרית שמסביב לאדם, סביבה שאי אפשר בלעדיה. האדם נברא ממנה, שב אליה לאחר מותו, וכל פעולותיו עלי אדמות נמצאות בזיקה מסוימת אליה. לפיכך נראה, כי היא מהווה סמל לצד החומרי של האדם. לכשעצמה אין לה כמוֹבן בחירה חופשית ולכן אין לדבר על עוונה. אך כשהיא בזיקה זו לאדם ניתן ליחס לה עוון המהווה בעקיפין את עוון האדם. וכשמגיעים לעונש, נזכיר כי העונש אינו נקמה לא באדמה ולא באדם; העונש מהווה תיקון (שיכול אגב להיות כואב מאוד!) בסביבת האדם, וביכולתו לעזור בשיקום ובחינוך נשמת האדם. קודם שקוללה האדמה יכול היה האדם בכוחו הפיסו להגיע למצב של גן עדן שממנו גורש האדם. כך קובע המדרש -

"... שקודם שהרג קין את אחיו הייתה הארץ כגן עדן, אבל אחר שגירשו ואיררו הקב"ה ואמר לו: 'לא תספ תת כחה לך', לא הצליח יותר בזרע האדמה"

(מדרש אגדה¹³).

כשאין כל ערובה להצלחה, גם כשמשקיע האדם את כל אשר לו, או אז יש לפנות לקב"ה. במצבה החדש תהווה אפוא האדמה תזכורת מתמדת לאדם בדבר תלותו במי שמעליו, ולא עוד סמל לכוחו של האדם. ימים יבואו ובדורות שלאחר קין יתברר שצריך הקב"ה לערוך בעולמו תיקונים נוספים, אך לא כאן המקום לעמוד על כך.

המדרש והפרשנות שלאחריו מכירים בתשובתו של קין, ולא כאן המקום לנתח תשובה מיוחדת זו. ברור, שיסודה בהודאה בחטא - "גדול עוני מנשא" (בראשית, ד', יג), אך לפי שיטתנו גם בהכרתו בנסיבות לחטא, לפיכך ציין - "הן גרשת אתי היום מעל פני האדמה... והייתי נע ונד בארץ...". קין מכיר בצורך בשינוי זה אך מעלה את החשש האם במצב החדש שנוצר לא ייחשף לסכנות חדשות - "ויהי כל מצאי יהרגני" (בראשית, ג', טו). ואומנם בדברים אלו מוצא הקב"ה טעם, ומגן עליו כפי שמגן.

י. סיפור קין במערכת הרחבה של ספר בראשית

סיפור קין אינו עניין בפני עצמו. הוא מהווה חלק בלתי נפרד מהמערכת הכוללת של ספר בראשית על תכניו וערכיו. כפי שרמזנו, מעשה קין מהווה אחד השלבים בתיקונו ובהשלמתו של

¹³ לעיל הערה 5.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המין האנושי, המתוארים בתחילת ספר בראשית. יש מקום לבדוק כיצד משתלב סיפור זה באותם תיקונים. עם זאת, רוב רובו של הספר מוקדש לראשית דרכו של עם ישראל, וניתן לשאול, האם למעשה קין יש השלכות גם לפרקים אלו. ברור שקשר ישיר אינו קיים. השם קין, או רמזו ולו קטן למעשה עצמו, אינם נזכרים יותר בספר. אך ההשלכות הרעיוניות קיימות גם קיימות. למשל, הסבר להיבחרה של ארץ ישראל להיות ארצו של העם נושא אמונת הקב"ה מופיע אומנם במלואו בספר דברים - "והארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מיס" (י"א,יא). אולם הבחירה עצמה יצאה מן הכוח אל הפועל כבר בספר בראשית. ואבות האומה הרגישו היטב איך מהווה האקלים המיוחד של ארץ ישראל מכשיר ביד הקב"ה להשיג מטרות היסטוריות ודתיות ארוכות טווח. ודי אם נרמזו להשפעת הבצורות השונות על האירועים בספר. נראה אפוא כי התלות בגשם - מאפיין חשוב של ארץ ישראל, מהווה גורם מדרבן לאמונה בקב"ה, מעבר למה שנכלל בקללת האדמה אצל קין. נעקוב גם אחר תמצית תולדותיהם של אבותינו בארץ. הם נודדים ויש לכך סיבות רבות, אך ביניהן ניכרת גם הזהירות מיצירת תרבות קבועה בארץ, המבוססת על עבודת הקרקע בלבד, וראש מעייניה דאגה לצרכים החומריים. כשמתוארת פעולת התיישבות של האבות הרי היא מתבצעת במדבר באר שבע, מקום בקצווי הארץ, שוודאי אינו נמנה עם חבליה המשובחים. תלותו של האדם בקב"ה בחבל דרומי זה של ארץ ישראל גדולה יותר מכל מקום אחר, ומעשה יצחק יוכיח. דומה, כי סיפורו של יצחק (בראשית, פרק כ"ו) מהווה דוגמה נפלאה לפרופורציה נכונה בין עמלו של אדם הכרוך בעיקשות ובנחישות החלטה, כפי שבא לידי ביטוי בסיפור חפירת הבארות (והמדרש קראו גיבור - "מניין שהיה יצחק גיבור בכוח? ראה כמה בארות חפר...") - תנחומא הישן, תולדות) ובין הצורך בסייעתא דשמיא בכל מה שקשור בהצלחת היבולים - "ויזרע יצחק בארץ ההיא... ויברכהו ה'" (בראשית, כ"ו, יב).

מכל אלו עולה, כי מידת הזהירות ביחס לתכנים מסוימים הנלווים לעבודת האדמה דבקה באבותינו, ועוברת דרך ארוכה מאוד, חלקה בארץ וחלקה בחוץ לארץ, עד שעם ישראל הופך להיות עם עובד אדמה בארצו. וגם אז הוא מקיים מצוות רבות התלויות בארץ העזרות בזיקוק ובטיהור של אותם סיגים הקשורים לעבודת האדמה, ומונעות את המצב שאותו מתאר המדרש - "אם עושה אדם עצמו כעבד לאדמה ישבע לחם" (סנהדרין, נח, ע"ב) רק אז יכולה להיות עבודת האדמה ערץ מוסרי-דתי. דומה שהפקת לקחים מפרשת קין עומדת ביסודו של קו מחשבה זה.

ספר בראשית מסתיים בדברי יעקב לבניו, דברים שמקצתם תוכחות קשות לגבי העבר, ומקצתם ברכות לעתיד. לעתים רבה הפליאה על חוסר פרופורציה זה. מדוע 'זכו' ראובן, שמעון ולוי לביקורת נוקבת, ואשר למשל, שומע - "מאשר שמנה לחמו והוא יתן מעדני מלך" (בראשית, מ"ט, כ) - דברים נפלאים בשבחה של ארצו. אלא שלפי התפיסה שפיתחנו, הבטחה זו לברכה כלכלית, יותר משהיא מהווה ברכה בפני עצמה, יש בה חוט למלכודת מוסרית. הדברים נאמרו אפוא בצורה עניינית ובדומה לתוכחות על מעשים בעבר מטרם למנוע חטאים בעתיד, בבחינת - "לפתח חטאת רבץ".